

Elméletek és történetek*

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történelemelmélet I–II.*

Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 792 + 1212 oldal.

„Midőn hűségesen elbeszéljük a múltat, nem múlt dolgokat hozunk elő az emlékezetünkől, hanem képeinkről fogant szavakat.”

(Szent Ágoston)

A nemrég megjelent „Történetelmélet” című kiadvány, Gyurgyák János és Kisantal Tamás szerkesztésében, példátlan mű a magyar könyvkiadásban. A szerkesztők két kötetben, összesen 2000 oldalon, 96 szerzőtől közölnek hosszabb-rövidebb szövegeket. Az egyes szerzők műveit elmélyült és részletes bevezető írások kísérik, amelyek kommentárokat is tartalmaznak. A cím azonban, magának a vállalkozásnak a ténye, már egy – még az érdemibbek előtti – általános felvetésre indít. Az *elmélet* kifejezés azt sejteti, hogy a múlt konkrét értelmezése a jövőre vonatkozó szándékokhoz kapcsolódik, ami, másként, azt jelentheti, hogy a történetelmélet a gyakorlatban akár a történetfilozófia megfelelőjének is tekinthető. Ebben az értelemben olyan tények együttesének az elemzéséről van szó, amelyben a tényeket egymáshoz fűződő kapcsolataik által vizsgálják. Ezt várhatja el az érdeklődő a kiadvány szövegeitől.

Továbbgondolva, ha a történetfilozófia a történelem menetének filozófiai vizsgálata, akkor a történetfilozófia kifejezés kétféleképpen is érthető. Hegelig az volt a szándék, hogy meg lehessen mondani, mi az értelme az emberi sorsnak. Hegel óta ellenben a történetfilozófia kritikai filozófia akart lenni, amely a történelmi ismeretek elemzését jelenti, feltételei, eszközei, folyamatai, korlátai vizsgálatát. Ebből kiindulva elmondható tehát, hogy a történetfilozófiák, elméletek, nagy általánosságban, az emberiség jövőjére vonatkoznak.¹ Törekvések, amelyek a jövőről törvényszerűségeket vagy jelentést szeretnének kimutatni.² A „Történetelmélet”, amely figyelembe vette az itt említett hegeli fordulatot, hatalmas anyagot kínál ebből a szempontból. Fogyatékosága azonban, hogy nem vezet fel a könyv lapjain szereplő problémákat.

* Jelen tanulmány az OTKA (NI69207) „A 19. századi nemzetépítés elemeinek átértékelése új szempontok alapján” c. kutatásának támogatásával, valamint az MTA TKI 01210. sz. programjához kapcsolódóan készült.

¹ Lásd például Giambattista Vico szövegét. Gyurgyák – Kisantal 2006a: 239–243.

² Vö. Raymond Aron: „A választás a történelemben valójában összefonódik egy önmagáról hozott döntéssel, mivel annak eredete és célja saját létezésem.” Gyurgyák – Kisantal 2006a: 589.

Idetartozik, hogy az elméletekkel kapcsolatban fejlődési modellekről, *pat-
ternekről* is lehetne beszélni, amelyek sematikusabban ábrázolják a társadalmak,
az emberiség sorsának alakulását, továbbá a jelenlegi folyamatok valamilyen
keretét tárják elélnk. Az elmúlt néhány évtizedben sajátos általános kritikák is
megfogalmazódtak a múltra vonatkozó elméletekkel kapcsolatban. Illusztráció-
ként csupán két súlyos ellenvetésre utalnék. Az egyik szerint nem lehet elfogadni,
hogy a történeti megismerés folyamatában az elmélet episztemológiai jellege
strukturáló elem lenne, avagy az elmélet ilyen szerepet játszana.³ Egy másik
ellenvetés tagadja, hogy a történeti változásokat modernizációs, fejlődéseméleti
keretekbe lehetne illeszteni.⁴ S itt el is érkeztünk a szöveggyűjteményhez fűzhető
kritikusabb megjegyzésekhez.

Felvetésük előtt azonban ismét ki kell mondani, hogy olyan mű került kiadásra
most magyar nyelven, amelyet tartós használatra, lényegében tankönyvnek szántak
a szerkesztők. És ez így is lesz. A válogatás nagy volumenét az tette lehetővé, hogy
a közölt szövegek túlnyomó része már megjelent korábban is, a két kötet létrejöttét
az elektronikus könyvkiadás eljárásai egyébként is, láthatóan, nagyban megkönnyí-
tették. Jóllehet az alábbiakban bírálni fogom a kiadványt, nem szabályos recenzió
következik, inkább a kritikai megjegyzésekből kiindulva szeretnék néhány általá-
nosabb gondolatot felvetni a könyv megjelenése alkalmából.⁵

Bár nem indokolják a közreadók, szuverén döntésnek lehet tekinteni, hogy
Vicóval kezdenek. Az már jogosabb felvetésnek tűnik, hogy nem világos, milyen
indokkal kaphatott például Marx és Engels együtt mindössze csak 24 oldalt,
Hayden White ellenben 74-et. Nem szerepel a válogatásban az a Clifford Geertz,
aki elméleti megfontolások alapján helyezkedik szembe a történetelméletekkel.
A „Történetelmélet” további gyengéjének tartom még azt is, hogy az elméleti
gondolkodás francia vonulata nem a saját súlyának megfelelően szerepel benne.

A szöveggyűjtemény szerkesztésében Gyurgyákot és Kisantalt egy általuk
eklektikusnak mondott rendezési elv vezette, amely saját, a történetelméletekkel
kapcsolatos felfogásuknak a foglalat. Fő kérdéseket állapítottak meg és ezek alá
rendezték az anyagot. A rendezés tehát maga nem kronologikus, viszont az egyes
fejezeteken belül az időrendet követték. Az anyag tagolásán tükröződő, azaz
a szerkesztőknek a saját, elméletekkel kapcsolatos felfogásának foglalatában
fejeződik ki leginkább, hogyan fogalmazzák meg kérdéseiket. Ezek rendezik
a kiválasztott anyagot. „Mi a történelem?” teszik fel az első kérdést, majd azt
kérdézik „Mi a történeti tény?”. A további problémakörök: „A történelem irá-
nya és haszna”, „A történeti megismerés, megértés és magyarázat”, „A történeti

³ Geertz 1973. Magyarul is megjelent a történészkörökben legtöbbet hivatkozott tanulmánya,
a „Sűrű leírás”. Geertz 1994.

⁴ Medick 1988.

⁵ Ezért nem térek ki a modern eljárásokkal készült munka gyenge pontjaira, a fordítások változó
minőségével kapcsolatos kritikákra, továbbá egyes, a kiadvánnyal kapcsolatos, éles kiadói kont-
roverziákra sem.

elbeszélés és retorikája”, valamint az előzőekkel egységet nem alkotó utolsó fejezet, amelynek címe „A történelem védelmében”.

A szerkesztők előszavukban kifejtik, milyen más, logikailag letisztultabb, ám didaktikai szempontból nehezebben követhető szerkesztési elvek kínáltak még, s azzal mindenképpen egyet lehet érteni, hogy nincs tökéletes megoldás. Indokolt lett volna azonban egy részletesebb bevezetés legalább a történetfilozófiai és a történetelméletek közti kapcsolat mibenlétéről, a fogalmak közti átfedésekről és különbségekről is. Már az imént is kiemeltém, hogy a hatalmas anyag együttes közlésén túl a szerzők bemutatása, különös tekintettel a magyar nyelven hozzáférhető műveikre, kétségtelenül jól használható. Ezért is kár, hogy csak elvétve, akkor is pontatlanul közlik a fordítások eredeti, bibliográfiái lelőhelyét, ami sajnos nehezíti a kiadvány használatát, beleértve a fordítások minőségének ellenőrzését is.

A szöveggyűjtemény, a maga egészében szemlélve, a történész számára azért is érdekes, mert a felszínre hozza a történészmesterség egyik mai, nagy dilemmáját: miként illeszkedik munkája és érdeklődési területe az elméleti-filozófiai kérdésselvetésekhez. Mindjárt fel is tűnik, hogy a válogatás az ellenkező oldalról indul, így ez a dilemma nem különösebben kap hangot benne. Amit az is mutat, hogy a történészek elméleti fejtegetései, néhány kivételtől eltekintve az elkülönített hatodik részbe kerültek, az egész anyaggal nem alkotnak egységet. A következőkben ismertetendő – imént jelzett – kritikai megjegyzéseim, ebből kiindulva a történészek és a történetelméletek viszonyára vonatkoznak.

Miért is, mitől is kellene védenie a történészeknek a történelmet? Védelmez-e valamivel szemben „A történelem védelmében” címet viselő részbe sorolt Macaulay, Michelet, Ranke, Burckhardt, Pirenne, Beard, Bloch, Carr, Braudel, Duby és Burke közölt szövege? A szóban forgó, Marc Blochtól sajátos áttétellel kölcsönzött cím több mint félrevezető. Ha úgy tetszik, ennél az esetnél máris belebotlunk valamibe, ami érzékelteti azt a nem egyszerű kapcsolatot, ami hazai terepen alakult ki elmélet, történelem, történetiség és történészek között, s amely egyben mutat is valamit abból, milyen helyzetek inthették volna a szerkesztőket nagyobb óvatosságra, netán más szerkesztési elvek követésére.

„A történelem védelmében” annak az első Marc Bloch-válogatásnak a címe, amelyet Kosáry Domokos adott közre még 1974-ben. Jelentős vállalkozás, sőt kiállítás volt ez akkor Kosáry részéről egy, a magyar történetírás számára kritikus időszakban. A címválasztás a korszak nehéz tudománypolitikai légkörében indokolt volt és Kosáry taktikai érzékét dicsérte.⁶ A könyv bevezetése komor jelenettel indul, Marc Bloch kivégzésével a Gestapo által, 1944 nyarán. „A mártír és a történész egy személy” – írja Kosáry. A háború utáni marxista történetírás még ereje teljében volt ekkor csakúgy, mint az Aczél-korszak által kiépített ideológiai kontroll. Abban a korszakban csak *antifasiszta* hangütéssel lehetett elfogadtatni

⁶ Vö. Bloch 1974. Erre a körülményre és egyéb, a művel kapcsolatos történetelméleti problémákra „A történész történetisége” című hosszabb tanulmányomban tértem ki: Granasztói 2003.

egy itthon egyébként ismeretlen nyugat-európai történetírói irányzat – a marxistától eltérő felfogás – ismertetését, ideértve az Annales-iskola születésének történetét, bibliográfiái hivatkozásait és magukat a szövegeket.

A címadó írásban a *védelem* kifejezés azonban eredetileg nem úgy hangzik, mint a magyarban, hiszen az *apológia* dicséretet, dicsérő védőbeszédet jelent.⁷ Ez a körülmény nem önmagáért érdemel figyelmet, hanem „a történelem védelmében” kifejezés utóélete miatt. Több mint harminc év elteltével, gyökeresen más politikai körülmények között az immár teljes Marc Bloch-mű kiadásakor mindenképpen módosítani kellett volna ezt, és a cím egy másik félreértését is.⁸ A javítás, érthetetlen okokból, elmaradt és „a történelem védelme” ennek következtében, úgy látszik, afféle toposzként hagyományozódott tovább, egészen a Gyurgyák–Kisantal-féle gyűjteményig. Téves képzeteket kelt tehát a tankönyvnek szánt szöveggyűjteményben a *védelem* kifejezés. Hogy a szerkesztők valóban így gondolják, hogy nem véletlenek összjátékáról van szó, mutatja, hogy Bloch *Apológiájának* egy részlete is megjelenik a szóban forgó fejezetben. Elismerem azonban, más címmel aligha lehetett volna valamilyen ernyő alá szorítani a közölt szövegeket, amelyek közös sajátossága, hogy történész a szerzőjük.

Mіндеzt két okból szeretném kidomborítani. Egyrészt azt kell megemlíteni, hogy a Bloch körüli intermezzo jól tükrözi, mennyi bonyodalmat tartogathat

⁷ *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Az eredeti mű 1949-ben jelent meg (Bloch 1949). Miközben a teljes válogatásnak a közreadó annak idején „A történelem védelmében” címet adta, magának a szóban forgó könyvnek a címe „A szakma védelmében, avagy a történész mestersége” lett a szöveggyűjteményben. A Bárdosi–Szabó-féle francia–magyar kézisztótar szerint az *apologie* szó jelentése: 1. *védőbeszéd, apologia*; 2. *dicsőítés, dicsőítmény*. Kosáry annak idején az 1961-es francia kiadást használta, de csak részleteket közölt (Bloch 1974). A válogatás egyébként szakszerűen és világos szándékkal az új, akkor nálunk szinte ismeretlen francia társadalomtörténet megalapozó különböző tanulmányokból publikált még elméleti szempontból fontos részleteket. Viszont figyelmen kívül hagyta, hogy Bloch könyve nem védőbeszéd (a történétírás védelmében), hanem a szerzőt a történétírás legitimitása foglalkoztatta. Vö. Raulff 1995: 415–418.

⁸ Az új, teljes kiadás több kisebb Bloch-írással is kiegészített kötetet eredményezett. A fordító Babarczy Eszter és Kosáry Domokos, az utószó szerzője Benda Gyula volt. Feltűnő, hogy a kiadó nem tüntette fel, ki volt a kötet közreadója, szerkesztője. A sokat idézett Bloch-féle könyv, teljes magyar kiadásakor „A történész mestersége. Történetelméleti írások.” címet kapta (Bloch 1996). Ebben maga a híres könyv a 200 oldalas szövegközlésben 150 oldalt tesz ki. Talán Kosáry Domokos kiadása előtti tisztelgésnek, címét módosítva, sőt az egykori félreértésre még rá is erősítve vették át a korábbi magyar változatát. „A szakma védelmében” helyett így lett a magyar változat címe „A történelem védelmében avagy a történész mestersége”. Ez a változat még távolabb vitt tehát az *Apológiától*. Nem befejezve még a szörszálhasogatást, rá kell itt mutatni, hogy Kosáry egykori érzékeny címfordítói megoldását is elrontották ezzel az hommage-zsal. Kétszeresen is. Bloch ugyanis jelzős szerkezetet használ, történészmesterségről ír az eredeti cím szerint („métier d'historien”), aminél a magyar változat („a történész mestersége”) indokolatlanul erőteljesebb. Másrészt az átültető a „történelem” szót használja arra, amit Bloch „történetiség”-ként ért. Erről bővebben Raulff 1995: 418. Másfajta – kisebb, bár talán szintén jellemző – pontatlanság még az is, hogy a magyar fordítás alapjául az 1993. évi francia kritikai kiadást tünteti fel a kiadó, miközben a Kosáry által, saját fordításaként használt és a szóban forgó könyvbe a 33. oldalról beillesztett szövegrész természetesen egy régebbi, 1961-ben kiadott, egyébként nem kritikai kiadásból származik. Ezt a tényt azonban a „Történetelmélet”-be átvett, újraközölt részleteknél sem említik és nem is veszik figyelembe.

a váltakozó minőségű fordítások kritikátlan szerkesztése. Érzékeltet továbbá valamit abból is, hogy egy fordítói félreértés miként él tovább és rögzíthet hamis meggyőződéseket. Másrészt, ismét hangsúlyozom, „A történelem védelmében” cím alatt szereplő írások nem a történetírás védelmében készültek, ideértve Bloch említett könyvének részletét is, továbbá általában sem foglalkoztatja a történészetet ez a gond. Adminisztratív, ideológiai, politikai okok miatt a történészmesterség nehézségeken, változásokon mehet át, töredezettsébbé is válhat, mint minden más társadalomtudomány, hatalmas kihívások alakíthatják át, akár jóval nagyobb mértékben is, mint a nálánál jobban strukturált társadalomtudományokat, azonban éppen ennek a következtében, nehéz is rajta mit védeni.

A történészek efféle sajátos kezelése, elkülönítése a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatás ellentmondását jelzi tehát. Mintha a szerkesztők valójában bizonytalanok lettek volna, mintha nem is igazán értették volna, hogyan kapcsolódik egymáshoz a történész és a történetelmélet. Marc Bloch itt emlegetett könyvének egyik jelentősége a magyar olvasó számára éppen az, hogy miközben bemutatja a történész eszköztárát, végiggondolja mennyiben hatékony és mik a korlátai, felismer egy szabályszerűséget is, amelyet egyébként már Nietzsche is kidomborított. A történetírás az igazságra törekszik.⁹ Csakhogy mi az igazság?

Bloch szerint a történeti igazság mindig gyakorlatias, tapasztalati, ezért is foglalkozik könyvében annyit a mesterség fortélyaiival.¹⁰ Amikor pedig azt fejt ki könyve legvégén, hogy a történelemben az okok nem posztulálандók, hanem keresendők, akkor valójában, miként könyve első lapjaitól kezdve mindenütt, az a szándéka, hogy megértse és feltárja, hogyan kapcsolódik össze a történelem és a történetiség. Szó sincs tehát védelemről. Katarzishoz hasonló élmény hatására gondolta mindezt végig, amely előtt maga a filozófiai probléma sohasem foglalkoztatta. A megrázó élmény pedig az volt, hogy a németek elfoglalták Párizst. Az *Apológia* ennek a sokknak a hatása alatt íródott az 1940-es évek elején, mert a németek bevonulása és a parádéjuk a Champs Élysées-n (1940. június 15.) a franciák jelentős részét, köztük Marc Blochot is, ráébresztették egy megrendítő félreértésre. Többé nem lehetett hinni abban, hogy Franciaország történelme és története, a nép sorsa és múltja valamilyen misztikus egységet alkot. Most vált ez világossá számára, könyve és más, élete utolsó három évében készült, szellemi végrendeletnek szánt írása is arról szól, hogy a kritikai történetírás sohasem tételezhet fel valamilyen előre kialakult harmóniát. A történetírás, ellenkezőleg, a változás tudománya. Mint könyve utolsó bekezdésében írja: „az emberi idő mindig fellázad az óraidő kíméletlen egyformasága és merev felosztása ellen”. Hajlékonysága által tudja csak, írja Bloch Bergson szavaival, saját rendjeit „a valóság vonalaihoz igazítani”.¹¹

A történetírás apológiája tehát éppen arról szól, hogy kérdéssé vált, mi az a történelem, amit meg lehetne, vagy meg kellene védeni. Ez a drámai élmény

⁹ A párhuzamra lásd Raulff 1995: 420.

¹⁰ Bloch 1996: 126–130.

¹¹ Bloch 1996: 131.

elemi csapásként érte kisebb és nagyobb országok történetírását is a világháború idején. A nagy sokkot megélők első sorában ott volt a magyar történészszakma is. Szögezzük le, Bloch mártír lett, de nem azért, mert történész volt, hanem azért, mert a szó összetett értelmében *ellenálló* lett, aki olyasmit vállalt, amire történészprofesszori státusa nem kényszeríthette.¹² A náci fasizmus, a vészkor-szak, a világháború felfoghatatlanként megélt pusztításai, majd a kommunista hatalomátvétel és uralom mind-mind a történelem és a történetírás kapcsolatának újraértékelést hozta magával. Bloch nevét azért kell kiemelni, mert elsőként és a maga idejében alig-alig elért magas szinten foglalkoztatta ennek a távolodásnak, a változás következményeinek a problémája. Szerzte Európában, akárcsak itthon, egy egész történész-nemzedék szembesült ugyanezzel, függetlenül attól, hogy lehetősége nem volt, ereje sem maradt a történetelméleti fordulat végig-gondolására, megfogalmazására.

Miközben a történetelméletek csoportosíthatók nagy, formális egységekbe, helye van annak az állításnak is, hogy megvan a maguk történetisége, különösen akkor, ha ezt a történészmesterség átalakulásán keresztül szemléljük. Közismert, hogy a nyelvek többsége külön kifejezést használ az *elbeszélésre*, amely egy eseménysor vonalát jelenti, valamint arra az összetett tevékenységre, amely elmondja, hogy az események miként mentek végbe. A történettudomány közvetett ismereteket jelent, bizonyos nyomok alapján próbál következtetni olyan dolgokra, amelyekről nincsenek forrásszerű ismeretek. A történetírás helyzetének és súlyának változása abban is kifejeződött 1945 után, hogy egyrészt a marxizmus jóvoltából a korábbiaknál is erősebb ideológiai kényszerek alá került, mint korábban, másrészt a saját fogalomhasználatát, módszertanát és kutatási irányait illetően egyre több kérdés, bizonytalanság jellemezte. Egyidejűleg erőteljesebb lett az érdeklődés a tudomány saját múltja, a történetelméleti kérdések iránt, különösen azok iránt a filozófusok iránt, akik átgondolják, újragondolják a történetiség (historicitás) kategóriáit.

A fentieket illusztrálja a következő példa. Huizinga história és történelem kapcsolatát tárgyaló fejtegetése a „Mi a történelem?” című részben még nagy hangsúlyt fektet annak bizonyítására, hogy a történelem lényegét a kultúra milyensége határozza meg.¹³ Nos, éppen ez a bizonyosság tört meg a továbbiakban, amit az ugyanitt közölt, később keletkezett fejtegetések már tükröznek, hiszen a kultúra szerepét ebben a vonatkozásban nem említik többé.

Mindez átvezet ahhoz a kérdéshez, amely új megvilágításba kerül a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatás felbukkanásával. Hogyan vetődtek fel korábban, hogyan hangzanak napjainkban az elméleti kérdések a történész szempontjából. Jó néhány válasz felkutatható a szöveggyűjteményben, de az előbb jellemzett beosztás a folyamatot, magát a problémát elrejtí, széttördeli. A továbbiakban ezzel a megkerülhetetlenül jelentős tényrel kapcsolatban szeretnék néhány szempontot kifejteni.

¹² Életéről új összefoglalás: Dumoulin 2000.

¹³ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 29. A Huizinga-szöveg fordítása magyarul 1943-ban jelent meg.

A történetírás átalakult az utóbbi négy évtizedben, mert a gondolkodást immár a társadalomtörténeti paradigma határozza meg. Előzményei korábbiak, fejleményei pedig változatosak, sőt akár ellentmondásosoknak is mondhatóak.¹⁴ A történetírásnak ez a struktúraváltása nem maradhatott hatástalan az elméletekre, miközben az elméletek maguk, valamint az irántuk megnyilvánuló érdeklődés a történezmesterség kifejezett és legitim formálói lettek.¹⁵ A történetelméletek ma egyszerre jelentik a gondolkodás valamilyen formáját a történeti kutatás gyakorlatáról, továbbá állítások rendszerét a történetiségről, mint időbeli változások valamilyen folyamatáról.¹⁶ Mondhatni ez a modern értelme a régi különbségtételnek a *memoria rerum gestarum* és a *res gestae* között.

A történezmestertől fontos, hogy az elmélet kétféle kiindulóponttól értelmezhető. Egyrészt többről van itt szó, mint a történettudomány egy elméletéről, mert ide kell érteni a történeti gondolkodás eredetének és kulturális irányainak a funkcióit is. Másrészt a történetelméletnek ismeretelméleti, ontológiai szempontjai is vannak. Ám éppen ez a kettősség indokolja, hogy a már bemutatott eklektikus szerkesztői elvek, továbbá a szerkesztők által jellemzett analitikus, pragmatikus, kronologikus, vagy szubsztantív felfogások mellett létezhet a történetelméleteknek egy ezektől eltérő, történezmesterei rendje is. Ezt volt hivatott igazolni az imént Marc Bloch példája, de a társadalomtörténeti fordulat felemlítése is.

Ismét hangsúlyozni kell: a történelem és a történetírás közti távolság megnőtt a világháború és az azt követő időszak következményeként. A fordulat új helyzetbe hozta a történezmesterséget, amely mind tudatosabban keresi a saját identitását. Egyidejűleg a szakmában megmaradt, sőt erősödött az idegenkedés a nagy általánosításokkal szemben. A továbbiakban ezeket a körülményeket kell mérlegelni a történetelméletek történeti kontextusának jobb megvilágítása céljából.

A Gyurgyák–Kisantal-féle szöveggyűjteménnyel kapcsolatban ellentmondást gerjeszt a bevezetésben hangoztatott, a fülszövegbe is áttett, így a sajtó számára is különleges hívást jelentő állítás, miszerint „a magyar historiográfia [...] nem igazán érdeklődött a történettudomány teoretikus és metodológiai kérdései iránt”.¹⁷ A legkevesebb, amit erről mondani lehet, hogy a kijelentés nem helytálló és tükrözi az értetlenséget is a változások iránt.

Saját cáfolataként az előző több tucat elméleti írás magyar történezmestertől sorolja fel egy hevenyészett összeállításban. Eközben éles különbséget tesz a kilencvenes évek második felétől színre lépett új nemzedék és a megelőző időszak történezmesterei között. A régebbi nemzedékekről szólva az előző azt hangoztatja, hogy foglalkoztatták őket a történeleméleti problémák „még ha eredeti koncep-

¹⁴ Granasztói 2001: 192–203.

¹⁵ A történezmestertől új aktualitásait összegző számos kiadvány közül példaként lásd Koselleck 1977–1990.

¹⁶ Jaeger 1998: 724.

¹⁷ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 7. A szöveg a külső borítóra is kikerült, kellően kifejtette hatását és hozzájárult egy újabb toposz megalkotásához. Vö. László 2007; Percz 2006.

cióval – Hajnal Istvánt kivételével (sic!) – nem is álltak elő”.¹⁸ A legkevesebb, ami erről az embernek az eszébe jut, hogy jó lenne tudni valamit a többi eredeti koncepcióról, amelyek viszont, a szerkesztők szerint, a kilencvenes években nálunk a történettudomány elméleti és módszertani kérdései iránt megélenkültek figyelemnek köszönhetően születtek volna az új nemzedék köreiben.

Mégis, talán éppen ez a bukdácsolás domborítja ki, milyen jelentős, hogy az elméleteknek megvan a maga sajátos történetisége, továbbá azt is, hogy ez a történetiség nem egyszerűen a kronológia kérdése. „A történész számára a filozofálás főbenjáró bűn” – írta Lucien Febvre, az Annales egyik alapítója, a harmincas években indult társadalomtörténeti irányzat nagy alakja.¹⁹ Vagyis történezeink korábbi nemzedékei nem turáni eredetű genetikai örökség miatt hivatkoztak lábjegyzeteikben olyan keveset elméleti írások szerzőire, hanem ez általában elterjedt szakmai jellegzetesség volt korábban, gyakorlatilag a közelmúltig.²⁰ Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér például elméleti érdeklődésüknek köszönhetően, a maguk idején jelentős koncepciókat építettek eszmeifuttatásaikba. Igaz, nem cáfolták, hanem meghaladták a faktológiai pontosságra törekvő szakmai normát.²¹

Állítható tehát, hogy történezeink körében megvolt az elméleti érdeklődés. Nemcsak tájékozódtak korszakuk jelentős filozófiai irányairól, hanem a lehetőség szerint fel is használták idevágó ismereteiket saját kutatási stratégiáik, érvrendszerük alakításában. Mit kell mégis azon érteni, hogy a filozofálás főbenjáró bűn a történész számára? Valószínűleg azt, hogy a hagyományos felfogás szerint az elméleti problémákból levont következtetéseknek kívülről kell gazdagítaniuk a történelemszaktmát, mert a tanulságok felhasználhatóak, finomítják a megértést. Ebben a helyzetben a változás, ha úgy tetszik a veszély, akkor kezdődött, amikor a világháború után, annak árnyékában meglazult, megroppant a kapcsolat történelem és történetírás között. A filozofálás azt jelenti, hogy maga a történetírás bizonytalanodik el, kételyei arra vonatkoznak, hogy mit jelent, mire irányul a szakma saját gyakorlata. Ez a fordulat valóban később következett be, Lucien Febvre feltehetően a szakmában addig létezett konszenzusok, paradigma felbomlásának veszélyét látta előre.

Mi a történelem, mi a történeti tény és mi a történelem értelme? – olyan kérdések, amelyek folyamatosan foglalkoztatták a történészeket. E kérdések a tantárgy oktatásának kérdéseivé is váltak, legkésőbb az 1880-as évek óta, amikortól a német egyetemi rendszer elterjedése nyomán a szakma professzionalizálódásáról lehet

¹⁸ Gyurgyák – Kisantal 2006a: 10.

¹⁹ Febvre 1953: 433.

²⁰ A csacsi megjegyzés így olvasható a Magyar Narancsban: „A historikusszakma tagadhatatlanul máig őriz valamiképp abból a viszolygásból, amit mondvacsinált ősről, a turáni lovas az elvont okoskodással szemben táplált.” László 2007.

²¹ Nevük kimaradt Gyurgyák és Kisantal felsorolásából. Domanovszky Herbert Spencer funkcionalista szemléletét képviselte. A Spencer-hatást részletesen elemeztem: Granasztói 1984: 303–312. Mályusz két évtizedet átívelő vitái Szekfű Gyulával a döntő pontokon elméleti problémák megfogalmazásáról és a magyar történelemre való alkalmazásukról szólnak. (Vö. Erős 2000: különösen 47–54. és 66–81., valamint Granasztói 2001: 199–200.)

beszélni.²² A történetírás pozitív tudománynak számított, amely a forráskritikán és heurisztikus eljárásokon, módszereken alapszik, valamint a kronológiát követő lineáris felfogáson, amikor az okságot magyarázza. Igen erős hagyomány lett ebből, olyan paradigmarendszer, amelynek jelentős része ma is jellemzi a szakmát.

Az elméletek alakulását követve a változást a racionalizmus győzelmével jellemezném. Hegel felfedezésétől kezdődött, majd Fukuyama sikerével újabb, második tetőpontot is elért, továbbá egy másik szálon az a hatalmas hatás futott, amely Marxtól és Engelstől egészen Althusserig vitt.²³ A szöveggyűjtemény hiányosságára fentebb már utaltam ezzel a vonulattal kapcsolatban, hiszen a marxizmus, benne a dialektikus materializmus, megkerülhetetlen részét alkotja a történetelméletek történetének.

A következő periódusban azok az elméletek kerültek az előtérbe, amelyek hatása részben párhuzamos volt a most említettekkel, sőt a történészek számára átjárásokat is kínáltak, amikor az okság természetét firtatták. Durkheimtól indult a folyamat, erre épült az Annales-kör gondolkodása a két háború között, de ide lehet sorolni Max Weber ideáltipikus értelmezéseit is. Az elméletek és a történeti gondolkodás kölcsönhatásaiban ki kell emelni a strukturalizmust. A strukturalizmus a Durkheim-befolyás folytatásának és átalakulásának tekinthető azért, mert ebből kiindulva zajlott le Claude Lévi-Strauss támadása a történet-tudomány ellen, amelyre Braudel a Gyurgyák–Kisantal-féle válogatásban közölt tanulmányával válaszolt. Lévi-Strauss szövege nélkül azonban Braudel fellépése, fejtegetéseinek sajátos aktualitása csak részben érthető.²⁴

Az okságnak a lineáristól a kontextuális–determinisztikusra is átnyúló újfajta értelmezéseiben Braudel cikke azért jelentett fordulópontot a történészek számára, mert felvetette az idő szakadozottságának problémáit. A Braudelék elleni lázadásban Gadamer felfogása ebből a szempontból kapott különös jelentőséget az angolszász és a német nyelvterületen, majd később a francia történetírásban is. Továbbá ebben az időben kapcsolódott a történész diskurzusokba, döntően Michel Foucault-n keresztül, mindaz, ami Nietzschétől, Husserlen, Heideggeren, Popperen, Walter Benjaminon át Norbert Eliasig húzódik az időfelfogásokat illetően. A múltat és a jelent egymással szembeállító diszkontinuitás megértéséhez a történészek számára Elias és Foucault nyitott utat. Az időbeli távolság egyébként nem akadályként jelenik meg ezekben az értelmezésekben, ellenkezőleg, miként Gadamer hangsúlyozza, pozitív és termékeny a megértés számára.

Sajnos a történészidentitás nyílt válságokba forduló hosszú folyamata nem követhető a kiadványban. A szerkesztők azonban mégsem tudtak teljesen kitérni

²² A Gyurgyák–Kisantal-féle korpuszban, ez a szerkesztői döntés következménye, a történelem értelméről Vicótól Fukuyamáig együtt szerepelnek a válaszok, ami kiemeli őket keletkezésük történeti folyamatából.

²³ Ismétlem, itt nincs hely a változások mibenlétének elemzésére, csupán jelzésekről van szó.

²⁴ Ez annál inkább sajnálatos, mivel a Braudel által élesen vitatott Lévi-Strauss-szöveg teljes terjedelmében megjelent magyarul az Osiris kiadásában „Bevezetés: történelem és etnológia” címmel. Lévi-Strauss 2001: 13–36.

az időrend kényszere elől, amit a történeti elbeszéléssel foglalkozó rész igazol. A hetvenes–nyolcvanas években – az Annales elleni lázadásként is – új, elméleti vita bontakozott ki. Ennek fontos írásai találhatóak meg az 5. részben, köztük Lawrence Stone híres esszéje az elbeszélés újjászületéséről, amelyet dicséretes módon a szöveggyűjtemény számára fordítottak le. Akarva-akaratlanul, tökéletlenül és ellentmondásosan, azzal a problémával zárják így a kört, amely az addig tárgyaltakat követően kapott új aktualitást.

Ez a fordulat, a narráció újrafelfedezése azért jelentős, mert immár nyíltan vetődtek fel a szakma identitását feszegető kérdések, méghozzá úgy, hogy számos esetben belülről, a történésszakma egyes művelői által kerültek megfogalmazásra. Eddig a professzionalizálódás, az önálló tudományággá alakulás hosszú folyamata során ugyanis feledésbe merült az elbeszélés problémája. A kutatás oknyomozó, pozitív tudományként nem akart és nem is tudott többé az élet tanítómesterévé válni. Most a fordulat abban állt, hogy – igaz, másként, mint egykor – ismét előtérbe került az elbeszélés. Vitatható, hogy nemzedékváltás, intézmények válsága kísérte-e a változást, vagy megfordítva, az éles kritika lett volna a lázadások kiváltója. Megjegyzem, ugyanez itthon is egyértelmű volt, hiszen némi késéssel, de a hivatalos, akadémiai történetírással szemben bukkant fel számos írás a szakma mibenlétéről, köztük olyanok, amelyeket Gyurgyák és Kisantal előszava is említ. Már az általuk felsorolt tanulmányok címeiből is érzékelhető, hogy itthon egyszerre több elméleti irányzat is hatott.

A Stone-kritika általában az esemény, az egyén visszatérését követelte az elbeszélésbe. Közel egy időben jelent meg e felvetés mellett egy másik bírálat is, mindaz, amit a nyugati filozófia nagy 20. századi fordulata nyomán, a *linguistic turn* kifejezés takar a történész számára.²⁵ Ez felvetések sorozata a történeti szövegről: a jelentésről, reprezentációról, arról, hogy a tény csak nyelvi létezést jelent-e. A harmadik bírálatot az az egyszerű kérdés tartalmazza, amit az elbeszéléshez való visszatérés fejez ki: mit teszek, amikor történetet írok?²⁶

Ezek a problémák már csak esetlegesen vannak jelen a válogatásban, amelynek általános következménye, hogy a történetelméletek körében bekövetkezett új fordulatok drámaisága és mélysége nem érzékelhető. A leglátványosabbak közé tartozik a már említett Clifford Geertz és a *thick description* problémakör kihagyása, jóllehet ez itthon is jól ismert. Személy szerint kifejezetten fájjalom, hogy teljesen figyelmen kívül maradt a Magyarországon kevésbé ismert Michel de Certeau és az általa megfogalmazott kihívás: mit kell az alatt érteni, hogy a történelem, mint elbeszélés, mint gyakorlat, jelképpalkotó szerepet tölt be a társadalom életében, amely megteremtve saját múltját, teret nyit a jelen számára.

²⁵ A fogalom értelmezéseihhez a „Történetelmélet” 2. válogatásában közölt Hayden White-szövegekből lehet elindulni. Gyurgyák – Kisantal 2006b.

²⁶ A társadalomtörténet újabb, kulturalista jellegű elméleti fordulatairól bővebben lásd Granasztói 2001: 198–201.

„Megjelölve a múltat – írta – helyet készítünk a halottnak, és újra elosztjuk a lehetséges dolgok helyét.”²⁷

Egy további felvetésem Siegfried Krackauer hiányára vonatkozik.²⁸ Kérdés persze, mennyiben kérhető számon a hiánya annak a műnek, amely jelentős késéssel, csak öt-hat éve került a történelmi gondolkodás igazi aktualitásai közé. Kracauer könyvének nagy hatása van világszerte, konferenciák, kiadványok sora foglalkozik vele. Ez a besorolhatatlan mű az egymást keresztező francia, német és angolszász történetelméletek kritikája. Gondolatmenetében az foglalkoztatja, hogyan kerülhet ki a történetírás a történetfilozófia és a természettudományok kettős, szerinte halálos szorításából. Kracauer megpróbál eltávolodni a történetírás tudományos meghatározásától, miközben hatásosan érvel meggyőződése mellett, hogy a múlt megismerhető. A történészek, elsősorban a történelmi antropológia, az *Alltagsgeschichte* és a mikrotörténet művelői a nyolcvanas években fedezték fel maguknak Kracauer munkásságát.

Sajnos a Gyurgyák–Kisantal-féle szöveggyűjteményben egy másik elméleti probléma sem kapott teret. Mégpedig az a kérdés, hogy mi a kapcsolat emlékezet és történetiség között. A történelmet hosszú időn keresztül azonosították az emlékezettel. Az elméletek történetiségéről eddig kifejtettek úgy is fel lehet fogni, hogy az emlékezet és a történelem, a történelem és a történetírás közti kapcsolatokat újraértelmezve lezajlott a szétválasztásuk is. De Certeau imént idézett mondata, egész életműve ezt az újraértelmezést előzte meg. Ezért is sajnálható, hogy Paul Ricoeurnek a témáról írt nagy könyvéből sem került ide szemelvény, csupán egy német nyelvű előtanulmányának fordítása.²⁹ Pedig a probléma beemelése különleges aktualitást is adhatott volna a válogatásnak.

Sem a filozófus, sem a történész nem tudja ugyanis megkerülni azt a tapasztalatot, amelyet a haláltábor, illetve a deportált hazatérése jelent: a kimondhatatlannak és a halálnak az elfojtását, hogy a jelen élhető legyen. Ezt a hatalmas, tömeges tapasztalatot, a traumatikus események felejtését a jelent zaklató rémképek kísérik. Emlékezet és történelem kapcsolatának újraértelmezése az 1980-as évektől, ennek a tapasztalatnak a hatására, egyre szélesedő területen, mégis a Ricoeur által összegzően jellemzettek jegyében történt: az emlékezet az árnyék meghatározhatatlan helyére húzódik, tévelyeg, veszélyes módon törhet a felszínre, és olyan erőszakos cselekedetek kiváltója lehet, amelyek váratlanok és elfogadhatatlanok. Ez a felismerés vezeti Ricoeurt oda, hogy felvesse egy, a történelemmel kapcsolatos *erkölcs* kívánalmát. A történelem, meggyőződése szerint, ma is fontos szerepet tölt be. A ma élő nemzedékek kötelessége az, hogy a múltra, mint a felelősség forrására tekintsenek. „Az igaz emlékezet politikájának eszménye – írja hivatkozott könyve előszavában – ebből a szempontból

²⁷ de Certeau 1975: 118.

²⁸ Kracauer 1969.

²⁹ Ricoeur 2000. Az említett Ricoeur-szöveg a „Mi a történelem?” fejezetbe került, s jellemző módon itt sem közlik eredeti lelőhelyét. Vö. Ricoeur 1997.

nyíltan vallott polgár témáim egyike.”³⁰ A történelemmel, az igaz emlékezettel kapcsolatos, Ricoeur által értelmezett erkölcsi kíváncsiság új aktualitást ad annak, amit Nietzsche (akitől egyébként a kiadvány szerkesztői érthetetlen módon egyetlen írást sem közölnek) hangoztatott, hogy a történetírás az igazságra törekszik. E fentebb már idézett elméleti állításnak a történetisége napjainkban emlékezet és történetírás új összefüggéseivel írható le a legjobban.

Itt kell szólni, befejezésül, egy másik, új fejleményről is, arról hogy minden kutatást, mint választást meg lehet ítélni abból a szempontból, mennyire képes általános következtetések levonására, vagy egy történeti kérdés újrafogalmazására. Az általánosítás minden történeti vállalkozásban jelen van ugyan, de vita tárgya, hogyan érvényesül. Jóllehet erre a jelenségre itt nincs módomból részletesebben is kitérni, annyit ki lehet mondani, hogy az általánosító elméletekkel szembeni idegenkedés jellegzetes a történészek körében, amelynek egyik tünete a témák monografikus megközelítése. Mindig felvethető, hogy a monográfia körül elvégzett munka halmozása mennyiben vezet az eredmények szétaprózódásához, minthogy a különleges, egyedi következtetések nem igazán általánosíthatóak.

Az általánosítás problémájának napirendre tűzése ma a következőt jelenti. A történetírás episztemológiai vitáiban bizonyos megrögzött alternatívák egyedi és szabályszerű, helyi és globális jelenségek, vagy esemény és folyamat között átfogalmazhatóak, ha az általánosítás eljárásairól kezdünk gondolkodni. Ez a probléma más társadalomtudományokban, így a szociológiában is felmerül.³¹

Az utóbbi két-három évtizedben, mint láttuk, igen sok elméleti fordulat történt: nyelvi, kulturális, kritikai, pragmatikus, mikrológiai, a szociológiában „történeti” stb. Tekintsünk el attól, hogy ezek az elméleti hitvallások növelik-e az idegenkedést és az elutasítást az érintett társadalomtudományok szakmai közegeiben. Ellenben Ricoeur erkölcsi felvetése, csakúgy, mint az általánosítással kapcsolatos igény, jellegében és alapvetően különbözik az említettektől.

A történettudományban, mióta létezik, mindig jelen van a vita a módszerről. A nézetkülönbségek hevesességét illetően lehetnek nyugodtabb korszakok és léteznek olyanok is, mint a jelenlegi, amelyben ellenkezőleg, lázas vita zajlik arról, hogyan alkotjuk meg a saját tudásunkat. Nem kétféle kutatási stílus vitája ez, nem egyszerűsíthetőek az ellentétek a mikro és a makro, a kvantitatív és a kvalitatív, az elemzés és az értelmezés ellentétére. Számos olyan történeti munka készül például, amelyekben ezek az ellentétek együtt élnek.

A probléma ma úgy vetődik fel, hogy a történeti kutatások a tovább már nem redukálható, alapszintű összefüggésekre irányulnak. Másként kifejezve a mikroszintű tapasztalat tűnik ma az egyetlen felfogható társadalmi realitásnak, ugyanis az általános felfogás szerint a társadalmi jelenség mindig csak helyi kontextusok rendjeiben figyelhető meg. Amiből az következik, hogy többé nem a struktúrák érdeklik a történészt. Az összehasonlítás szabályait csak a helyi interakciókból kiindulva

³⁰ Ricoeur 2000. I.

³¹ Vö. Passeron – Revel 2005; Tilly 2007.

képes megalkotni.³² Ez a történelmi gondolkodásmód elutasítja a szabad asszociációkon vagy ideológiai elveken alapuló általánosításokat, így ma, ennek nyomán, nem lehet megérteni, hogy mi is a tudományos alapja Toynbee, Szekfű Gyula vagy például Molnár Erik átfogó megállapításainak, tételeinek.

Az elméletek történetiségéről ebben a vonatkozásban azt lehet állítani, hogy az utóbbi harminc-nyolcvan évben, az elméleti érdeklődés megújulásának idején, nem került a felszínre új történetfilozófia. Így vetődik fel viszont a kérdés: akkor hogyan lehet általánosítani? A kontextusok redukálhatatlan egyedisége, és az az igény, hogy ellenőrzött módon lehessen őket egybevetni, most jelszóként hangzik. Kérdés azonban, hogyan kezelhetőek a rendkívül változatos szakmai gyakorlatok, amelyek különböző méretű tárgyakat (pontatlan, de közkeletű kifejezéssel: témákat) kutatnak? Az episztemológia nem képes olyan kritériumokat előállítani, amelyek a tipizáló és más hasonló, általánosító koncepciók megalkotásához és igazolásához szükségesek, mert nem képes túltenni magát azon, hogy túl változatosak, és túl sokféle módon lehet őket alkalmazni.

Elméleti vonatkozásban az általánosítás igénye ma új, de a korábbiakhoz képest, ismétlem, teljesen más kérdést vet fel. A válasz nem ígérkezik azonban drámainak, nem jelent kanyart vagy fordulatot a szakma identitásának újraépítésében. Például különféle, adott, különleges tárgyra vonatkozó kutatások összekötését kínálja közösen használható, statisztikai kategóriák felállításával, vagy a feltárás módszereinek valamilyen egységesítésére vonatkozó törekvéssel.³³ Ebben az értelemben eredeti és komoly figyelmet érdemlő kísérletek fűződnek Charles Tilly nevéhez. Tilly újabb könyveiben, hosszú időtartamban hasonlítja össze azokat a különbségeket, amelyek a modern államok kialakulásának folyamatában mutatkoznak. Az egyikben gazdasági erőforrásaik megkonstruálásának módjait elemzi, a másikban a kollektív követelések kifejezési formáit.³⁴ Igen érdekes ebből a szempontból Giovanni Levinek, a mikrotörténet módszereivel készült vállalkozása is, aki ugyancsak a modern európai államok keletkezésének különböző modelljeit próbálja megalkotni Hegel egyik tételéből kiindulva.³⁵

A történelmi általánosítás igényének egyik képviselője szerint valószínű, hogy a szellemi tevékenység legradikálisabb dekonstrukciói már mögöttünk vannak.³⁶ Fabiani ezenkívül hozzáteszi, hogy az episztemológiai anarchizmusnak nem csupán előnyei vannak, továbbá, hogy a tudományág céljaival kapcsolatos krónikus bizonytalanságnak hátrányai is lehetnek.³⁷

Olyan történetelméletekről is lehet tehát már álmodozni, amelyek nagy magyarázó és értelmező modellek megalkotását teszik lehetővé. S ezzel vissza is érkezünk az eddigieket bevezető első megállapításhoz. Amikor a történész

³² A problémáról bővebben lásd Collins 1998.

³³ Egy ilyen kísérlet feltételeinek megfogalmazását illusztrálja Granasztói 2006.

³⁴ Tilly 2004a és Tilly 2004b.

³⁵ Levi 1998.

³⁶ Fabiani 2007: 28.

³⁷ Fabiani 2007: 28.

a tényeket egymáshoz fűződő kapcsolataik által szeretné vizsgálni, akkor a célja részét alkothatják az általánosítás ellenőrizhető műveletei is. Burkoltan vagy nyíltan az általánosítás mindig része a történetírásnak.

Granasztói György

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bárdosi Vilmos – Szabó Dávid 2007: *Francia – magyar kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc 1949: *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Bloch, Marc 1974: *A történelem védelmében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bloch, Marc 1996: *A történész mestersége. Történetelméleti írások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- de Certeau, Michel 1975: *L'écriture de l'histoire*. Gallimard, Paris.
- Collins, Randall 1998: *The Sociology of Philosophies. A Global Theory of Intellectual Change*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London.
- Dumoulin, Olivier 2000: *Marc Bloch*. Presses de Sciences Po, Paris.
- Erős Vilmos 2000: *A Szekfü–Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Fabiani, Jean-Louis 2007: La généralisation dans les sciences historiques. Obstacle épistémologique ou ambition légitime? *Annales HSS* (62.) 1. 9–28.
- Febvre, Lucien 1953: *Combats pour l'histoire*. Librairie Armand Colin, Paris.
- Geertz, Clifford 1973: *The Interpretation of Cultures*. Basic Books, New York.
- Geertz, Clifford 1994: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Granasztói György 1984: Egy történész időszerűsége. Domanovszky Sándor. *Történelmi Szemle* (27) 1–2. 303–312.
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall* (5.) 5–6. 192–203.
- Granasztói György 2003: A történész történetisége. In: Granasztói György: *Mi történik itt?* Magyar Szemle Alapítvány, Budapest, 75–98.
- Granasztói György 2006: A dunai térség és Magyarország urbanizációja (1500–1800). In: Rácz Szilárd (szerk.): *Regionális átalakulás a Kárpát-medencében*. Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 181–191.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006a: *Történetelmélet I*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006b: *Történetelmélet II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Jaeger, Friedrich 1998: Geschichtstheorie. In: Goertz, Hans-Jürgen (Hrsg.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 724–758.

- Koselleck, Reinhart et al. (Hrsg.) 1977–1990: *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik*. 1–6. München.
- Kracauer, Siegfried 1969: *History. The Last Things before the Last*. Oxford University Press, New York.
- László Ferenc 2007: Magistra vitae? – Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II. *Magyar Narancs* 2007. február 2. <http://www.mancs.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=14284> (Letöltve: 2009. január 20.)
- Levi, Giovanni 1998: The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.): *Microgeschichte – Macrogeschichte. Komplementär oder inkommensurabel?* Wallstein, Göttingen, 53–83.
- Lévi-Strauss, Claude 2001: *Strukturális antropológia 1–2*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Medick, Hans 1988: Misszionáriusok a csónakban? In: Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 62–110.
- Passeron, Jean-Claude – Revel, Jacques (dir.) 2005: *Penser par cas*. Editions de l'EHESS, Paris.
- Percz László: A filozófiaellenesség ellen. Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II. *Népszabadság* 2006. november 24.
- Raulff, Ulrich 1995: *Ein Historiker im 20. Jahrhundert: Marc Bloch*. S. Fischer, Frankfurt am Main.
- Ricoeur, Paul 1997: Gedächtnis – Vergessen – Geschichte. In: Müller, Klaus E. – Rösen, Jörn (Hrsg.): *Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 433–454.
- Ricoeur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris.
- Tilly, Charles 2004a: *Contention and Democracy in Europe, 1650–2000*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Tilly, Charles 2004b: *Social Movements, 1768–2004*. Paradigm Publishers, Boulder.
- Tilly, Charles 2007: Three Visions of History and Theory. *History and Theory* (46.) 2. 299–307.